

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

GRÁNICZ ISTVÁN

Hűséges társból – ellenség? *avagy egy szó tündöklése és bukása*

Товарищи – конец! Ezzel a gúnyos adieu-vel búcsúztatták a rendszerváltó Magyarország önjelölt PR-felelősei „az ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet hadsereg” kivonuló csapatait 1991 júniusában, példát statuálván mind a legendás magyar virtusból (könnyű belerúgni a döglött oroszlánba), mind politikai inkorrektésgből. Nem tartom feladatomban az utóbbit jóvátenni. Csupán azért próbálok a nem jószántukból jött bakák nyomába eredni, mert hajt a kíváncsiság, és bosszant a tovaris kifejezés¹ egyoldalúan szitokszóvá minősítése a magyar köztudatban. Hiszen nem is olyan régen még együtt énekeltük Vaszilij Lebegyev-Kumacs *Dalát a Hazáról*:

Szemed elvész szántóföldjeinken,
városunknak szeri-száma nincs,
a „tovaris” pár betűje minden
cifra szónál fénylőbb, drága kincs.
Hol kimondják, nem vagyunk magunkban,
érti néger, érti kínai,
véle minden tájon otthonunk van,
s benne népünk jóbarátai.

(GÁSPÁR Endre fordítása)

Minden szó önálló léttel bír és saját története van. Értelmük az idők során nemegyszer módosul: hol új árnyalatokkal bővül, hol elveszít valamit magából. Az aktuális értelmező közösségek által nekik tulajdonított jelentések változása viszont egyúttal tanúbizonyság is egy-egy történelmi időszak mentális kultúrájáról, annak egyfajta nyelvi lenyomata. Ezért kutatásának fontossága szinte felbecsülhetetlen, ha szűkölködünk archeológiai tárgyi bizonyítékokban. A szemantika korkép és egyszersmind – bizonyos mértékben – kór-

1 A „macskakörmök” megspórolása végett aláhúzással jelölöm a vizsgált szót, mind saját szövegemben, mind adekvát megfelelőjét az idézett fordításokban.

kép is. Nem véletlenül lett divatos irányzat újabban a totalitáriánus kultúra lingvisztikai vizsgálata.

A tovaris – nagy valószínűséggel – türk eredetű. Jövevényszóként került az orosz nyelvbe az akkori árucserre-forgalom kapcsán. „Tovar”-nak (azaz árunak) minősült minden olyan eladnivaló, amit elcserélni lehetett: sánta gebét – csorba kardra, perzsaszőnyeget – nyírfakupára, öregecske feleséget – virgonc kecskére stb. Magától értetődő, hogy a seftelés egyedül nem megy. Kell hozzá egy üzlettárs is, akivel alkudni lehet. A tisztességes kereskedésnek pedig alapfeltétele az egyenrangúság, a jó viszony, a kölcsönös bizalom egymás iránt. Bármelyikük tudta, ha baj van és segítségre van szüksége, akkor számíthat a másikra. E kritériumok alapján szövődött barátság teljesen különböző emberek között. Olyannyira bevált ez a több évszázados gyakorlat, hogy a későbbiekben mintáját képezte az üzleti szférán túli társas kapcsolatok erkölcsi normáinak. A szavahihetőség, a hűség, az önzetlen segítségnyújtás egyaránt elengedhetetlen velejárója volt a tovaris elnevezésnek – barát értelemben. Puskin is ennek megfelelően fogalmazta meg líceumi búcsúversét: *Társaimhoz*. A vizsgált szó korabeli használatának legekleatásabb példáját szintén neki köszönhetjük, amikor költeményben tisztelgett a legendákkal övezett, kortárs szabadelvű gondolkodó, Csaadajev előtt:

Hidd el: felragyog tiszta szép
fényel csillagunk nemsokára,
Oroszhon felnyitja szemét,
s az önkény omladék-falára
írja nevünket majd a nép!

(LOTHÁR László fordítása)

(Oroszul a fenti idézet így kezdődik: *Товарищ, верь, взойдет она...*) Ezekkel a gyönyörű sorokkal mintegy kiteljesítette és tökéletessé formálta a hűséges társ iránti vágyra és megbízható barátira vonatkozó korábbi jelentéstartományt, ámde óvatlanul teret engedett az ideológiai motívum beszüremelésének a testvériség fogalmába, ami később – metaforikus áttétel révén – egyszersmind a szó szemantikájának módosulásához vezetett.

Minden szervezkedésnek megvan a maga szemiotikai rendszere. Az együvé tartozást kifejezésre lehet juttatni vizuálisan az öltözködésben vagy a viselkedés által: barnaingesek, bőrféjűek, hippik, yuppik, punkok, nyilaskeresztesek, fradisták zöld-fehér sállal stb. (Hiszen:

Megismerni a kanászt cifra járásáról,
Űzött-fűzött bocskoráról, tarisznyszeréről.)

Verbális kódok is léteznek egy-egy mozgalomnak, irányzatnak a megkülönböztetésére a másiktól. Az oroszországi szabadságmozgalom – Lenin meghatározása szerint – három fő fejlődési szakaszon ment át: Puskin kortársait, a dekabristákat, követték a forradalmi demokraták, majd 1895-től kezdetét vette a proletár időszak. A 19. század végén kialakuló orosz szociáldemokráciának is szüksége volt nyelvi identifikációra, annál is inkább, mert illegális tevékenységet folytatott. Mit ad Isten: a tovaris-ra esett a választásuk az azonosítás céljából. Már az első marxista körök felkarolták a szót, és azzal jelezték, hogy az illető személy közējük tartozik, és hajlandó velük együtt harcba szállni a cárizmus megdöntéséért, vagyis bajtársnak számít. Nagy múltú és szép kifejezést választottak, ámde gyakorlati tevékenységükkel sikerült eliminálni a hozzá fűződő pozitív asszociációk java részét azáltal, hogy ideológiai köntösbe bújtatták.

Az új interpretáció, miszerint a megnevezés olyan személyek társaságának tagjait illeti meg, akik közös elvektől vezéreltetve a nép sorsának jobbra fordításán munkálkodnak, nem mindenkit töltött el kitörő örömmel; különösen azután, hogy az effajta együttműködést szervezett keretbe próbálták kényszeríteni. Lenin fogalmazta meg határozottan: „A szigorú pártelv a rendkívül fejlett osztályharc velejárója és eredménye. És megfordítva: hogy nagy arányokban nyíltan kibontakozhasson az osztályharc, feltétlenül ki kell fejlesztenünk a szigorú pártelvet.”² Olyannyira kardoskodott ezen elképzelése mellett, hogy a pártsajtót is ellenőrzése alá akarta vonni. Ezért szólított fel arra, hogy: „Munkára hát, elvtársak! Nehéz és új, de nagy és hálás feladat vár ránk: meg kell szerveznünk egy széles körű, sokoldalú, sokrétű irodalmat, amely szoros és elszakíthatatlan kapcsolatban van a szociáldemokrata munkásmozgalommal. Az egész szociáldemokrata irodalomnak pártos irodalomká kell válnia. Minden újságnak, folyóiratnak, kiadvállalatnak stb. haladéktalanul hozzá kell fognia az újjászervezés munkájához, és olyan körülmények előkészítéséhez, amelyek között valamennyi, ilyen vagy amolyan alapon teljesen valamelyik pártszervezethez tartozik majd.”³ Sajnálatos módon az egyértelműen a pártsajtóra vonatkozó lenini követelmény⁴ félreértelmezése és kiterjesztése a szépirodalomra is, hozzájárult annak későbbi „államosításához,” és mérhetetlen károkat okozott a 20. századi orosz kultúrának.

Ámde addig sok víz lefolyt a Volgán.

Telt-múlt az idő, amely bővelkedett eseményekben. Hogy mást ne mondjak: a kicsi után (1905-ben, amelyből a fenti két idézet származik) lezajlott a 1917-es Nagy Októberi forradalom is, amit minden évben november 7-én ünnepel(t)ünk. A fokozódó osztályharc új jelentésárnyalatokat tett osztályrészéül a tovaris szónak. Történelmi szakértők egyér-

2 *A szocialista párt és a párton kívüli forradalmiság* = LÖM, XII, Budapest, Kossuth, 1966, 124.

3 *A párt szervezete és a pártos irodalom.* = LÖM, XII, Bp., Kossuth, 1966, 98.

4 L. bővebben GRÁNICZ István, *Lenin harca a pártsajtó pártosságáért*, Literatura, 1977/3-4, 3-26; Uő, *A művészeti pártosságáról*, Budapest, Kossuth, 1983, 7-38. (Vélemények/Viták)

telmően leszögezik, hogy az elvtársak csekély létszámuk miatt aligha győzhettek volna, ha nem csatlakoznak hozzájuk a társadalom más elégedetlen elemei, egyebek mellett a frontról dezertált katonák, akiknek elégük lett mind az I. világháború szörnyűségeiből, mind a tehetetlen cári birodalomból, mind az Ideiglenes Kormányból. Ám, amikor tovaris-nak nevezték őket, akkor annak semmi köze sem volt az ideológiai szolidaritáshoz. Egyszerűen új életre kelt a szó bajtárs jelentése, ahogy az egyetlen orosz származású főtiszt a hadvezetésben, Jermolov tábornok, szólította alárendeltjeit a napóleoni háborúk során, amint ez Lev Tolsztoj *Háború és békéjéből* közismert.

Nem árt megjegyezni, hogy szintén alaptalanul terjesztődött ki a pártfedőnév alkalmazása a lumpenproletariátusra és a számkivetett nincstelenek hadára, akik véletlenszerűen vagy kalandvágából sodródtak az „új világ” megteremtésének folyamatába. Nekik a kézbe kapott fegyver volt tovaris, mint biztos támasz (megint csak felelevenítve a szó egy korábbi jelentését), és céljuk is megegyezett a Tarasz Sevcsenko által megénekelte erdei harminciáékéval:

Hej, a késem, hű pajtásom
Dugom csizmaszárbá,
S igazságért, dicsőségért
Megyek hét határba.

(Csorba Győző fordítása)

Rájuk azonban szükség volt. Nélkülük aligha diadalmaskodhatott volna a szovjet-hatalom.

A vérben és fertőben született új Oroszország vajúadásának talán legmeggrázóbb leírását Alekszandr Blok *Tizenketten* című költeményében találjuk. A remekművel könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Értelmezése azonban mindmáig vitatott. Vajon szerzője dicsőíti-e a forradalmat vagy sárral mocskolja be azt? A kritikusok elfogultságuknak megfelelően teszik le voksukat egyik vagy a másik nézet mellett. Talán a szöveg egyik kulcsszavának a vizsgálata segít eligazodni ebben az ambivalenciában.

A leírt történet viszonylag banális. Arról szól, hogy a sötétségbe borult pétervári utcán este

Nyargal a szélvész, havat seper.
Tizenkét ember menetel.

Szedett-vedett társaság, akik egyszer csak fogták magukat, és elmentek vörösgárdistának. Aligha tudatosan álltak a forradalom szolgálatába. Még kevésbé voltak tisztában azzal, hogyan zajlanak a dolgok a „magas” politikában, amiről a költő is gúnyosan mond véleményt, amikor felidézi a kiszűrődő hangfoszlányokat egy sarki kuplerájból:

...Nálunk is volt gyűlés...éppen
itt, ebben az épületben...
...Összejöttünk,
úgy döntöttünk:
Tíz egy órára, huszonöt éjszakára...
...Kevesebbért senkifiával...
...Gyerünk szobára...

Hósei viszont nem a szavak, hanem a tettek emberei, és fölöttébb szeretnek lövöldözni. Közös bennük az is, hogy mindannyian hitetlenek és nem hordanak keresztet. Ezért egymást buzdítják:

Eltárs, célozz, ne reszkess gyávamód!
Szent Oroszthonba eressz golyót,
a bilincsbe-verőbe
a velőnket-evőbe
a pocak-nevelőbe!

Az antiklerikális jelzők sora megvilágosodik, ha figyelembe vesszük, hogy őrzáratuk során kit „szúrtak ki” elsőnek az utcai járókelők közül:

Ott meg a hosszuszoknyás
süندörög-oldalog...
Na mi az, pápa elvtárs,
mi bajod?

Emlékszel-e hogy volt?
Dagadt pocakod!
Dagadt pocakodról
kereszt ragyogott.

Nincs semmi kivetni való abban, ha valaki az ellenséget tovarisnak aposztrofálja. Legfeljebb konstatáljuk a gúnyos szóhasználatot. De mitévők legyünk, ha nyoma sincs iróniának, hanem a szó szoros értelmében vett tovaris is ellenségnek számít? Márpedig ez is előfordulhat, különösen akkor, ha úgy szól a parancs:

Ne lankadj forradalmi menet!
Az ádáz ellenség fenyeget!

(Blok mintha a jövőbe látott volna!) *A forradalmi csapat*, persze, nem volt híján az éberségnek:

Ki lenget ott vörös zászlót?
[...]
Mit bujkálsz ott, mit csinálsz ott
a sötét házak között?

– Elvtárs, úgyis megtalállak!
Ne kukoricázz velünk!
Megütheted a bokádat!
Gyere elő, vagy lövünk!

És úgy is tettek, ahogy mondták.

Közben Petyka is, a legkevésbé tapasztalt cimbora a csapatban, átesett a beavatási szertartáson. A cselekmény kulminációjaként kétszer keresztezte útjukat Vanyka, aki korábban közénk tartozott, de katonának állt, és amióta elvált tőlük, a könnyűvérű Katykával etyepetyézett. Most is kedvesét vitte ki „levegőzni” a hófürgetegbe:

Hajt a kocsis kurjongatva,
száll a szánon Vanyka, Katyka...

Ám végképp betelt a pohár, amikor észrevették, hogy:

Megint szemközt száguldanak,
a kocsis csak ordít, hujjogat.

Előlről-hátulról bekerítették a szánt és tüzet nyitottak. Vanyka meglógott. *Katyusa* viszont ott maradt – örökre. *Szitává löve a feje!*

Petyka végzett vele. Szerelemfélétségből esett a gyilkosság, mert kiderült, hogy az áldozat korábban az ő ágyastársa volt. Bármennyire meglepő, történetileg az ilyen kapcsolat is beletartozik a tovaris jelentéstartományába. A 17–18. század fordulóján keletkezett pikaeszk novella – *Elbeszélés Frol Szkobejevéről* – arról szól, hogyan férközött a gátlástalan és ravasz főhős, női álruhába öltözve, az egyik városi notabilitás leányának, Annuskának a bizalmába, aki befogadta leánypajtásai közé, amit reggel sem bánt meg, elismerve, hogy *ennél a leányzónál jobbat elképzelni sem tudtam volna hívni hálótársnak*. Ennek az ártatlan, hagyományos szokásnak a megértéséhez talán nem árt emlékeztetni Tatjana névnapjára Puskin *Jevgenyij Anyeginjéből*:

A társaság asztalhoz ül,
Majd egy tucat fekhely kerül
A gangtól a cselédszobáig. (...)
A kislányok Tatjana s Olga
Szobáiban mind alszanak.

(GALGÓCZY Árpád fordítása)

Habár Petyka nehezen emésztette meg a történeteket, de pajtásai, a kipróbált banditák megvigasztalták.

S mennek, szentek nélkül, tizenketten,
újra, mint előbb.
Mennek rettenthetetlen, semmit se szánva ők.

Nemcsak az eszmének, a nemes ügy szolgálatának van egyesítő ereje, hanem a közösen végrehajtott, törvénytelen cselekedeteknek is. A büntársakat szintén összekovácsolja a köztük levő cinkosság. Ezért joggal hívják egymást tovarisznak, a népi hagyománynak megfelelően, ahogy egy – a 19. században Szobolevszkij akadémikus által gyűjtött – rablónótában szerepel:

Солетайтесь, орлы сизокрылые,
вы, братцы-товарищи...

(»Gyűljetek egybe galambszürke-szárnyú sasok, testvérbarátok, mindannyian...»)

Jócskán elkelt tehát az óvatosságra intő figyelmeztetés:

Házat-kamrát csukjatok:
rabolnak a rongyosok!

A forradalmi idők nagyszerű lehetőséget biztosítottak a zavarosban halászni. Ámde a martalóchadat nem csak a haszonszerzés motiválta. Harag, szomorú harag töltötte el szívüket – le akartak számolni a régi renddel:

A burzsujok nagy bajára
üszköt vetünk a világra,
lobban vérrel veresen,
segíts, Uramistenem!

A hitetlenek fohásza meghallgatásra talált. Egy lator sem lakolt meg. A jó ügy érdekében kifejtett „tevékenységük” elnyerte jutalmát – a forradalom istentelen „tizenkét apostola” feloldozásban részesült bűnei alól. Hiszen Istennek tetsző dolog végrehajtásában működtek közre, mivel a költemény befejezéséből kitűnik, hogy nem akárci vezette őket a hóförgetegben és vérzivatarban:

...előttük a hóesésben,
– véres zászló a kezében,
a golyó nem sebzi meg –
vadviharban, mord borúban,
fehér rózsá-koszorúsan,
hógyöngyösen, hófehéren
Jézus Krisztus megy az élen.

(LATOR László fordítása)

Persze az anarchikus atrocitások láttán nem mindenki viselkedett olyan toleránsan, mint a költő. Fura módon, amíg a cári hatalom megdöntésére parlamentáris megoldásokat szorgalmazó felvilágosult értelmiség – a fair play előírásaihoz tartva magát – megadta a tiszteletet osztályharcos ellenfelének és bolsevikoknak, kommunistáknak titulálta a fegyveres forradalom kirobbantóit és résztvevőit, addig a minden változástól rettegő, „tokba bújt emberek” becsmérleően a söpredékkal hozták őket összefüggésbe.

Norvég tudósok egy pétérvári hivatalnok naplójában találtak kitűnő példákat a pejoratív értelmű, bizalmas szóhasználatra. Az 1917. szeptember 22-én kelt bejegyzés szerint: „A Singer-cég úgy döntött, hogy felszámolja vállalkozásait Oroszországban. Elle en allez des Tovariszty!” Majd, október 2-án, rövid moszkvai látogatásának élményeit így összegzi: „A villamosok telítve vannak ’elvtársakkal’. Az éttermekben – zsidók tömege. A villamosokon hadikórházi sebesültek lógnak papucsban és betegköntösben. Festői látvány.”⁵ (Egyébként nem kell sok ahhoz, hogy valamilyen kifejezésből szitokszó legyen. Ez a legjobb szócsaládban is előfordul. Nézzük, például, a családi szóhasználatot: Esterházy Péter írja, hogy amikor a kitelepítés idején megkergették a helybéli cigánygyerekek, ő sem adta alább és visszakiabált – *A te anyád grófné!*⁶)

A győztes szovjethatalom megpróbált véget vetni a dehonesztáló magatartásnak és visszaadni a tovaris szó becsületét, amikor felruházta az általános vocativus funkciójával, tudatosítva, hogy *egyik ember anyji, mint a másik, bár a bőre barna vagy fehér*. Ámul-

5 *Русская революция глазами петроградского чиновника, Дневник 1917–1918*, (Jens Petter NIELSEN és Boris WEIL publikációja), Oslo, Meddelelser, 48 (1986).

6 ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kissregény)*, Budapest, Magvető, 1979, 422.

tak is a külföldiek, hallván, hogy a moszkvaiak így adják fel az étteremben a rendelést a pincérnek, miközben paroláznak vele: *Elvtárs, egy kávét kérek!... Malacgalantint hozzon az elvtárs!*⁷ A múltat végképp eltörölni szándékozó új rend az emberek egymás közti érintkezésében is új rendet akart teremteni. Ezért szorgalmazta, hogy mindenhol elterjedjen az új megszólítás, amely magában foglalta a francia polgári forradalom hármasszóval – „Liberté, Égalité, Fraternité!” – összes elemét. Azaz a szabadság és az egyenlőség mellett a testvériség eszméje is beletartozott. Ennek megfelelően, mintegy válaszolva a Karinthy Frigyes által tréfásan felvetett kérdésre – *Lehet-e igaz barátság férfi és nő között? És ha igen, miért nem?* – Majakovszkij meghirdette: *A férfiak és nők életét / a bennünket egyesítő szóval kell összekötni: / „Tovarisok.”* Blok is hasonlóképpen próbálta a tüzet a vízzel összehozni, amikor Kelet és Nyugat megbékélését szorgalmazta *Szkíták* című költeményében:

A háború poklából jöjjetek
hozzánk – legyen már végre béke!
A régi karddal félre, míg lehet,
siessetek testvéri ölelésre!

(LATOR László fordítása)

Persze a hivatalos megszólítás elfogadtatása korántsem ment könnyen. A polgárháború idejéből fennmaradt egy anekdota, milyen rettenetes zavarba jött az őrt álló vöröskatona, aki még csak kóstolgatta szabadság és egyenlőség ízét, amikor a fronton, a fehérek váratlan ellentámadása miatt fel kellett ébresztenie a vezérkari sátorban kicsit lepihent Trockijt. *Elvtárs*nak nevezni a szendergő hadügyi népbiztost nem merte, Nagyemlétségnek szólítani, ahogy ilyen rangban levőnek korábban dukált – félt. Úgy vágta ki magát, hogy fülebe ordította az *Internacionálé* kezdő sorát: *Вставай, проклятьем заклейменный!* Ami magyarul annyit tesz: „Kelj föl, átokfajzat!” (Közel áll ehhez az Eugène Pottier-vers eredetijének *Debout vous damnés de la terre...* nem énekelt változata Gereblyés László fordításában: *Föl! Kárhozottjai a földnek!*)

A NEP-korszakban történt is kérészerű kísérlet a „goszpozgyin” (uram) megszólítás és a tiszteletadás egyéb, hagyományos formáinak visszaállítására. A közös gyűjtőnév erősíti ugyan a kollektivitás érzését, s az individualitás rovására. Az egyenrangúság állandó hangsúlyozása sértette az önbecsülést, különösen, ha ironikus formában hangzott el. Még akkor is, ha az illető rászolgált a gúnyra, kivagyiságának mutogatásával. Ilf és Petrov *12 szék* című művében találunk szemléletes példát ilyen szituációra. Liza, akit Ippolit Matvejevic a Moszkvai Vendéglős Ipartestület mintaéttermébe, a „Prágá”-ba invitált, hogy ott udvaroljon neki, a maga javára fordította a közkeletű szóhasználatot és szemrebbenés

7 BÉRAUD Henri, *Ce que j'ai vu à Moscou*, Paris, Les Editions de France, 1925, 62–65.

nélkül „tette helyre” a gőgösen fennhéjázó pincért, aki szinte „kinézte őket” az elegáns helyről, mint nem odavalókat: *Mondja, elvtárs, nincs maguknál valami vegetariánus étel?*⁸

Érdekes, hogy a mindenkire érvényes megszólítással a párt veteránjai sem voltak elégedettek, mert úgy érezték, hogy lekicsinyíti érdemeiket, amelyeket az osztályharcban szereztek. Az emigrációban Nobel-díjat kapott Ivan Bunyin szarkasztikusan jegyezte fel naplójában 1918. május 10-én: *A Levinson nyomdából telefonált a tördelő. Kérdezem: „Ki beszél?” A válasz: „Morozov elvtárs van a vonalban”. – Atyaúristen, saját magát nevezi „elvtársnak”! Mit lehet várni akkor ettől a „demokráciától”?*⁹ Ugyanilyen értetlenkedéssel fogadta az író, amikor a 3. ukrán szovjethadsereg vezérkara felhívást tett közzé, hogy megcáfolja Grigorjev fehér atamán vádjait, és biztosította a lakosságot: *...a bolszevikoknak nem áll szándékukban keresztre feszíteni Krisztust, annál kevésbé, mert ugyanarra tanított, és Messiás lévén, fellázadt a gazdagok ellen. Ám a katonai-forradalmi tanács nevében kelt kiáltványt úgy írták alá – „Gyatyko, Golubenko és Scsagyenko elvtársak.”* Olyan ez, méltatlankodott, mintha én is minden írásomhoz odabiggyeszteném – „Bunyin úr.”¹⁰ Habár neki is csaknem megadatott a lehetőség, hogy az *elvtársak* közé kerüljön. A leglelkesebb forradalmár a faluban árulta el négy szemközt, hogy meg akarta győzni a muzsikokat: *gyerekek, nehogy elcsesszétek! Kit kell beválasztani ebbe a Nemzetgyűlésbe? Hát, magától értetődően, Bunyin elvtársat. Neki ott ismerősei vannak, és bárhova beférkőzhet, ahová csak akar...*¹¹

A *товарищ* nemcsak megkülönböztette a „mieinket” „másoktól,” hanem mintegy rangot is adott.¹² Dicsekedni lehetett vele. Nyilvánvaló, hogy a hatalom új birtokosainak nem állt érdekében a szó nivellálódása. Hiszen a kiválasztottakból kialakult egy társadalmi réteg, amelyik igyekezett elhatárolódni a többitől azon az alapon, hogy ők új nép, másfajta raj... *fejükön másként tapad a haj.* A lényegét Sztálin kanonizálta, szállóigévé vált „antropológiai” formulában, amely Lenin halála alkalmából hangzott el: „Mi, kommunisták, különös vágású emberek vagyunk. Nem közönséges anyagból vagyunk mi gyúrva.” A tézis felváltotta a humanista felfogást, amelyet még Gorkij fogalmazott meg Szatyin monológjában az *Éjjeli menedékhelyben*: „Ember! Ez – gyönyörű! Ez büszkén hangzik!” Embernek most már csak az számított, aki kommunista volt. Az új meghatározás kirekesztő hatása abban mutatkozott meg, hogy ki kellett érdemelni. Nem mindenki volt rá méltó. A RAPP-ba tömörült írók, például, pártonkívüli pályatársaikat becsmérően úti társnak (popucsik) nevezték. Olyan „tujázóknak” tartották őket, akik akkor próbálnak felkapaszkodni a szerelvényre, amikor az már elindult és lendületben van, noha nekik ott nincs helyük.

8 Илја ИЛФ, Јевгениј ПЕТРОВ, *12 шéк*, ford. GELLÉRT Hugó, Budapest, Nyugat-Kiadás, 1934, 196.

9 БУНИН Иван, *Окаянные дни: Воспоминания: Статьи*, Москва, Советский писатель, 1990, 64.

10 *Uo.*, 126–127.

A lekezelő viselkedés miatt Majakovszkij is – akit *nem igazán szocialista költőnek* bélyegeztek és azzal vádoltak meg, hogy *nem értik a tömegek* – felemelte szavát. *Üzenet proletárköltőknek* című versében megpróbált békességet teremteni: „Elvtársak, a sok póz és álarc helyett már / szeretnék veletek kicsit beszélgetni / rangidős, értő társként, Szvetlov elvtárs, / Utkin elvtárs, elvtársam, Bezimenszkij... Lunacsarszkij babérkoszorúit pedig / főzzük a közös, elvtársi levesbe” (SIMOR András fordítása). Paradox módon a pártos szemantika meghonosításáért és elterjesztéséért legtöbbet ő tette. *Teli torokból* kiáltotta a jövő nemzedéknek: „Nagyra becsült / elvtársak, utódok!... Hallgassatok csak, / utód elvtársak, szól az agitátor, / a rikkancs-vezér” (KÉPES Géza fordítása). Kortársaihoz is előszeretettel intézett „nyílt levélnek” tekinthető felhívásokat: „Paraszt elvtársak, fontoljátok meg végre – minek a parasztnak Húsvétot ünnepelni?!” (DUDÁS Kálmán fordítása) vagy – kifejezetten saját nevében – szólva: Elvtársi üdvözlettel, *Majakovszkij* (KASSÁK Lajos fordítása). Ő kezdte a proletariátus számára fontosnak vélt fogalmak antropomorfizálását is, mint *Élet-elvtárs*, *Nap-elvtárs*, *termés-elvtárs*, vagy *Induló balra* című versében, amikor leintve a fecsegőket, radikális tettekre buzdítva fordult a matrózokhoz: „Beszéljen most maga Mauser elvtárs.”

Neki köszönhetően vált nemzetközi gyakorlattá a forradalmi elkötelezettség poetizálása, amire nagyszerű példa József Attila költészete, aki szintén komoly szerepet vállalt a forradalmi proletariátus idealizálásában – hittel és őszintén:

De – elvtársaim! – ez az a munkásság,
mely osztályharcban vasba öltözött.
Kiállunk érte, mint a kémény: lássák!

Ars poeticáját is így fogalmazta meg:

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt
majd felszállsz!...
Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!

Az általános eufória közepette nyilván szentségtörésnek tetszett volna Andrej Platonov írása, ha hagyják megjelenni. Címe ugyanis – *Товарищ пролетарятам* – szellemes oximoronként támasztja fel a szó korábbi, hivatalos jelentését. Nagy Péter cár 1722-ben hirdette ki a *Rangtáblázat*ot, amely 14 fokozatba sorolta a katonai, az állami, az udvari és a bányászati tisztségviselőket, valamint meghatározta a tudomány művelőinek hierarchiáját. Egy-egy beosztás főrangú vezetőjének, legyen az miniszter vagy ügyész, vagy táblabíró, legközelebbi segítőtársát – úgymond „jobbkezét” – hívták tovarisznak, aki tulajdonképpen helyettesének számított. Ilyen értelemben, személyes tapasztalatokra támaszkodva, nevezte az író a proletariátus segítőtársának főhősét, a mérnököt, aki az ő „alulról jövő kezdeményezéseit”, találmányait felkarolta és szakszerű formába öntötte,

amikor – az irodalomból kitiltatván, annak következtében, hogy az erőszakos kolhozosításról szóló őszinte „kulákkronikája” miatt Sztálin nemes egyszerűséggel „legazemberezte” – kényszerűségből az Oroszországi Mérésügyi Hatóság alkalmazottjaként dolgozott. Ezért merülhetett fel a gyanú, hogy – megrögzött ellenzékiként – nemcsak a szó régi jelentését kívánja rehabilitálni, hanem vele együtt, az 1917-es forradalomig érvényben levő cári reglamát is, amely az ember személyes társadalmi méltóságának államilag ugyan szabályozott, de garantált formáját képezte. Hiszen az elvtársi nómenklatúrából verbuválódott „nacsalnyikok” az emberi értékek érdekképviselőinek legminimálisabb szintjét sem tartották megengedhetőnek. Nem is beszélve arról az általuk feltételezett merényletről, ami a munkásosztály diadalát jelképező tovaris szó ellen irányult azzal a céllal, hogy megfossa nimbuszától.

Azonban egyáltalán nem biztos, hogy egy szó felértékelése, a neki tulajdonított ideológiai tartalom által, gazdagítja annak jelentését. Az ilyen átértelmezés a szemantikai mező leszűkítéséhez is vezethet, és előfordulhat, hogy egyszerűen kicserélődik, alig tartva meg valamit korábbi önmagából – vagyis homonímiává válik. Másik baja, hogy egyértelmű, és ezért újfent fenntartja az azonosságot a referenseket illetően, mivel egy bizonyos halmaz minden elemére egyformán vonatkozik. Vagyis nem teszi lehetővé megkülönböztetni az ocsút a búzától. Emiatt fáj leginkább a pártpolitikusok feje. Márpedig, hogy ismét a *Tizenkettenből* idézzünk: „Elvtárs, tartsd nyitva a szemedet... az ádáz ellenség fenyeget.” Aki, meglehet, hogy most a párt sorai között lapul.

A pártelit korifeusai ezért először is megpróbálták kisbetűs „nemecekké” degradálni azokat a politikai ellenfeleiket, akik az övékétől eltérő nézeteket vallottak, és kampányba fogtak a *Pravda* hasábjain. A kicsinyítő képző funkcióját egy – tulajdonképpen hízelgő – jelzős szerkezet töltötte be. De nem kellett sok ész ahhoz, hogy bárki megértse, folytonos ismételtetése semmi jót nem jelent. Akinek volt füle – az hallott. Lásd: „Ez csúfolódás a demokrácián, drága elvtársak. Ezt senki Önöknek egyáltalán meg nem engedi, drága elvtársak” (Buharin); „Köztünk, drága elvtársak, nézeteltérés van az országunkban fennálló osztályviszonyok értelmezése körül” (Kamenyev); „Következésképpen, drága elvtárs, nem értem, mit akar kérdezni” (Kamenyev); „Nem, drága elvtársak, a szó elrepül, az írás megmarad” (Vorosilov).¹³

A képmutatóan udvariaskodó és a tiszteletadás hitelét egyszersmind megkérdőjelező szóösszetétel a kommunista párt belső csetepatéiból szivárgott át a közhasználatba, és ironikus felhangja miatt nagy népszerűségnek örvendett. Szívesen élcelődtek vele, amire Ilf és Petrov *12 székében* találunk tanúbizonyságot: „A Gubernszkij elvtárs-utcán, ahová kiértek, a szél a cégtáblákkal viaskodott. A Sztaropánszkaja-tér felől egy lebecsájtott ab-

11 *Uo.*, 160.

12 Egy ismerősöm mesélte, aki a Hortobágyon egy szovjet küldöttséget kísért, hogy „pártfogoltjai” a rackanyáját meglátván, vihogva összesúgtak: „nem is olyanok, mint a mi birkáink.”

13 A. M. СЕЛИЩЕВ, *Язык революционной эпохи*, Москва, Работник просвещения, 1928, 127.

lakredőny dübörgésével hajtott ki sovány gebéin a tűzoltóság.”¹⁴ (Itt még az elvtárs szó a maga eredeti értelmében, semleges epithetonként szerepel. Ám a folytatásban viccesen szembeállítódik aktuális alkalmazásával. Jurij Tinyanov figyelt fel arra, hogy egy-egy irodalmi műfaj erőzójának kezdetét az mutatja, ha elkezdik parodizálni. Amennyiben elfogadjuk Alekszandr Potyebnya feltételezését, miszerint a műfajok a szó mintájára keletkeztek, akkor kézenfekvő a következtetés, hogy egy-egy szó „halálát” szintén annak parodisztikus alkalmazása vetíti előre.) Az életkép leírása ugyanis – ha meglenne magyarul – imígyen folytatódna: „A tűzoltók, vitorlavászonba bújtatott lábukat a platóról lelógatva, csak himbálták sisakos fejüket és direkt undok módon gajdolták:

Dicsőség a mi csővezetőknek,
drága Szivattyúv elvtársunknak – dicső-ő-ő-ség!”

(Egészen biztos, hogy a saját fordításomban idézett szövegrész kihagyása nem Gellért Hugó lelkén szárad. Arról viszont elképzelésem sincs, hogy a könyv orosz eredetijének 1931-es negyedik kiadásából milyen megfontolások alapján cenzúrázták ki. Csupán azért teszek erről a felfedezésemről említést, hogy az ünnevelt, kitűnő „delfinológus” örüljön...)

Ámde az idő múltával egyre inkább lehervadt a mosoly az arcokról. Nem nagyon volt kedve senkinek sem tréfálkozni, amikor eljöttek a 30-as évek koncepciós pereit. A kivégzett pártelittel együtt tűnt el a szóhasználatban rejlő gúny, és már senkinek sem jutott eszébe iróniát feltételezni, amikor sorban eresztették sírba az elhunyt bolsevik veteránokat a hivatalos búcsúszavakkal: „Nyugodj békében, drága elvtárs!”

Már a Nagy Honvédő Háború megpróbáltatásai hozzájárultak ahhoz, hogy a jelorientált szovjet társadalom – szemiotikai értelemben – tárgyorientálttá váljon. Noha, ott ültek a haditanácsokban minden hivatásos katonai parancsnok nyakán, a felülről vezényelt politikai komisszárok, ámde a *fasiszta fenevadra* mért ún. *10 sztálini ökölcsapás* egyike sem tőlük származik. Annál inkább az akkor valóban hazájukért harcoló és lövészárkokban senyvedő közkatonáktól, akik – fittyet hányva a sarzsira és politikai tisztségre – igazi emberi értékmérőnek azt tartották, hogy ki a bajban is társ, kivel mennének önként is felderítésre az ellenség háta mögé. (Eközben megbízható kenyerespajtásukat eszük ágában sem volt – a már akkor lejáratott – tovaris szóval illetni, holott magát a korábbi, megtisztelő fogalom tartalmát felelevenítették.)

A tovaris fennkölt használatának koporsójába, meglehet, Juz Aleskovszkij verte az utolsó szöveget, amikor – mintegy a majakovszkiji hagyományokat követve – a lágerből írt üzenetet magának a Nagy Vezérnek:

14 Ilja ILF, Jevgenyij PETROV, *12 szék*, ford. GELLÉRT Hugó, Budapest, Nyugat-Kiadás, 1934, 23.

Sztálin elvtárs, ön tudósok gyöngye
– a nyelvészetben is mire vitte, ím.
Én meg – munkatáborba söpörve,
és ordas farkasok az elvtársaim.

(BRATKA László fordítása)¹⁵

A hivatalos és tiszteletteljesen elismerőnek tűnő tovaris megszólítás váratlanul szembesül eredeti értelmével – az embertelenségben is embernek megmaradni tudó egyén társ(aság) utáni leküzdhetetlen sóvárgásának kielégítésével. A két szemantikai mező antagonisztikus ütköztetésének báját csak fokozza a szemtelen utalás arra a kirívóan vérlázító esetre, amikor a Népek Atyja a tudomány szakmai belügyeibe is beleütötte az orrát. Olyannyira, hogy saját maga inspirálta a marrizmus-vitát. Arnold Csikobava, a Sztálin nevét viselő Tbiliszi Állami Egyetem professzora *A szovjet nyelvtudomány néhány kérdéséről* című tanulmányával a *Pravdában* – nem is akármikor, hanem a Győzelem Napjának ötödik évfordulóján – 1950. május 9-én indított támadást Marr akadémikus „jafetita nyelvmelete” ellen. Egészen addig Nyikolaj Marr „új tanítása a nyelvről” megfellebbezhetetlen szellemi teljesítménynek számított az egyetemes lingvisztikában, amit a szovjet ideológia is a tudományosság egyik csúcspontjának ismert el, és büszkélkedett vele. A kibontakozó vitába¹⁶ június 20-án maga Sztálin is bekapcsolódott, mint írja: eleget téve *egy ifjú elvtársakból álló csoport* kérésének, és – szokása szerint – „rendet vágott”, új korszakot nyitva ezzel a szovjet nyelvtudomány történetében.¹⁷

A problémával kapcsolatosan tett útmutató észrevételeinek a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztályának Közös Ünnepi Vitaülése is adózott 1950. november 27-én és 28-án (hétfőn és kedden), tanácskozást tartva *Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány* címmel, olyan prominens személyek részvételével, mint Pais Dezső, Molnár Erik, Lukács György, Fogarasi Béla, Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikusok.¹⁸ A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály december 2-án tartott közgyűlési rendes ülésén

15 Juz ALESKOVSKIJ, *Dal Sztálinról*, Magyar Napló, 10 (1998. január), 34.

16 A *Pravdában* megjelent írásokat lásd magyarul: *A szovjet nyelvtudomány kérdései: Marr-vita*, Budapest, Szikra, 1950.

17 A kérdéskör legjobb összefoglalását adja kitűnő monográfiájában HAVAS Ferenc, *A marrizmus-szindróma: Sztálinizmus és nyelvtudomány*, Budapest, Tinta, 2002.

18 Az elhangzott előadásokat és hozzászólásokat lásd: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, I, Budapest, 1951. Magát a kiadványsorozatot is tekinthetjük Sztálin ajándékának, akárcsak a 70-es és annál magasabb számjegyű fővárosi trolibusz-járatokat, mivel éppen ennek a konferenciaanyagának a közzétételével indult. Igaz, sajtóhibával. Ugyanis a díszülést november 26-ára és 27-ére dátumozta, noha 26-án, történetesen, éppen vasárnap volt.

vonta le a lezajlott tudományos eszmecsere tanulságait. Az ott elfogadott határozat így végződik: „Az osztály tagjai az eddiginél nagyobb mértékben részt kívánnak venni a dolgozó nép kulturális fejlődését segítő népművelő munkában.”¹⁹

Egyébként a II. világháború után a товарищ köznapi szótári szóvá vált a Szovjetunióban. Megszabadult korábbi dicsfénytől, mindenféle cifrangtól-cafrangtól, a feltételezett rejtett értelemről és a privilégiumokat biztosító varázserőtől is, mert minden becsületes állampolgárnak kijárt ez a teljesen semlegessé vált megnevezés, kivéve a bíróság előtt álló vádlottakat, akiket már az eljárás során – prejudikálva az ítéletet – megfosztottak ettől. Őket ugyanis „grazsdanyinnak” (polgártársnak) szólították. Jóllehet (jobban mondván: éppen nem jól volt) ugyanebben az időben Magyarországon a szóhoz fűződő asszociációk közül, sajnálatos módon, kizárólag a szocialista eszmékben való egyetértésen alapuló szolidaritás kifejeződése honosodott meg – az elvtárs. Valószínűleg ez az alapvető oka mostani pejoratív értelmezésének és nemtudomságból fakadó utálatának.

Ám, mint ebből a rövid áttekintésből talán kiténik, nem a szó a hibás, amelyhez mennyi vállalható pozitív képzet is társul történetileg az orosz nyelvben. A jelentésének magját alkotó „társ” szeméma megalapozott és tartós meghitt viszonyt feltételez két ember között. (Véletlenszerű kapcsolatok, mint a magyarban a kortárs, útitárs, szobatárs, osztálytárs stb. szóba sem jöhetnek, még kevésbé – élettárs.)

Ezért a nyelvészeti, poétikai „társkeresést” befejezve arra a meggyőződésre jutottam, hogy a legalapvetőbb szemantikai állandókat figyelembe véve – mármint: megbízható ember, segítőtárs, egyenrangú barát, cimbora, sőt haver – товарис nekem **Szörényi László**. És, remélem, én is az övé.

19 *Uo.*, 132.